

HAMAR PÉTER

A *Tízezer naptól* a csekei szószékig Kósa Ferenc politikai filozófiája

„Őrizd az embert. Magadban, hogy jogod legyen a szóhoz, hogy súlya lehessen szavaidnak, hogy méltó maradj a munkádhoz: mert a mű, amit alkotsz, mindig kifejez téged.”

Kósa Ferenc

A *Tízezer nap* hivatalos bemutatóját ötven éve, 1967. április 27-én tartották. Egy emblemikus film jutott át ekkor a hatalom rácsain, s egy szuverén, egyetemes léptékben gondolkodó rendezőt ismertetett meg a magyar művészet iránt fogékony közönséggel: a Nyíregyházán született Kósa Ferencet. E dolgozat az ő *politikai filozófiai nézeteinek* fő jellemzőit teszi vizsgálat tárgyává, de nem akar részt venni azon kérdés tisztázásában, hogy a megnevezett diszciplína egyáltalán önálló tudományterület-e, avagy a politológia része; s arra sem keresi a választ, hogy művelője hiteles marad-e, ha aktív politikai szerepet vállal. Tényként kezeli, hogy a nemzetközi filméletben is elismert rendezőnek figyelemre érdemes gondolatai születtek a politikai filozófia terén, ugyanakkor hosszabb ideig hivatásos politikusként is részese volt a közéletnek.

A szóban forgó tudományterülettel kapcsolatosan tudvalévő, hogy normatív jellegű, a legfontosabb emberi törekvések természetét vizsgálja, és megállapításait értékítéletek hatálya alá helyezi. Kósa értékítéletei etikai megalapozottságúak, ahogy ezt maga is hangsúlyozza („... az én baloldaliságom nem ideológiai, hanem erkölcsi fogantatású.”¹), valamint filmjei is ezt sugalmazzák. Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül Max Weber azon álláspontját sem, amely szerint az etika és a politika közötti ellentét feloldhatatlan, mert a politikai cselekvésbe óhatatlanul belekeveredik a morális bűn. Kósa megnyilvánulásai azt sugallják, hogy a politikában etikai belátás alapján meg lehet haladni az immorális cselekvések körét. E gondolatának érvényesége azonban erősen megkérdőjelezhető, legalábbis a gyakorlat nemigen szolgáltat érvényes bizonyítékokat.

A *Tízezer nap* rendezője a maga politikai filozófiáját összefüggő rendszerre formálva soha nem írta le, ezért ha körvonalazni akarjuk, akkor azokhoz a filmekhez és azokhoz az írásos megnyilatkozásaihoz kell folyamodnunk, amelyek ebbeli nézeteit tükrözik. A

¹ BIHARI MIHÁLY – KÓSA FERENC – POZSGAY IMRE: *Mi történt velünk – Magyarországi sorskérdések 1987 – 2014*. Budapest, 2014. Éghajlat Könyvkiadó; az interjúkat Kovács Lajos Péter készítette. (A továbbiakban: Interjúkötet)

mozgóképi közlemények a rendező eszméit a médium természetéből következően indirekt módon közvetítik, és olvasatuk – recepciójuk tanúsága szerint – nem mindig egyértelmű, ezért nagyobb nyomatékkal támaszkodunk az általa leírtakra, illetve az interjúban megvilágított gondolataira, mert ezek transzparens jellegűek, még ha a fogalomhasználat helyenkénti elnagyoltsága miatt néha kétségeket támasztanak is.

Az alkotó gyakorta szerepelt publicistaként, interjúalanyként és hatásos szónokként nyilvános fórumokon. Megszólalásai jócskán megszaporodtak a rendszerváltás környékén, összefoglaló jelleggel pedig az a 2014-ben megjelent interjúkötet tartalmazza politikai filozófiai felfogását, amelyben Bihari Mihállyal és Pozsgay Imrével együtt elemzi közelmúltunk politikai fordulatait, és ezek ideológiai hátterét.²

Nem gondoljuk, hogy a rendszerváltó idők viharos társadalmi viszonyai között akadna gondolkodó ember, akinek a korábbi nézetei változatlanok maradtak, s végképp nem feltételezhetjük ezt egy olyan művésztől, aki felkészült gondolkodóként is mindenkor szemléletformáló igénnyel lépett a közélet porondjára. Világnézetének stabil és változó elemei együttesen rajzolják ki személyiségét, s egyúttal adalékul szolgálnak az ezredforduló idejének eszmetörténetéhez.

(történelem)

A tapasztalati tények szerint az emberek illetve a tömegek akarati céljaiknak megfelelően cselekszenek, de a társadalmi folyamatokban nem az valósul meg, mint amit célul kitűztek. A célok és az érdekekben kifejtett tevékenységek a fejlődés mozgatórugói, a történelem viszont nem hagyja sűrgetni önmagát. A minőségi változásokat a dialektika törvénye szerint a mennyiségi változásoknak kell megelőzniük.

Ha elfogadjuk az emberiség történeti fejlődésének periodizációjára vonatkozóan az ősközösség – rabszolgatartó társadalom – feudalizmus – kapitalizmus korszakolást, akkor azt is tudomásul kell vennünk, hogy az első három etap külön-külön is ezer évnél hosszabb ideig tartott. Vajon miért gondolták azt, akik gondolták, hogy a tőkés magántulajdonra épülő rend beéri néhány száz évvel?

A történelem öntörvényű fejlődésmenetéből következik, hogy Kósa Ferenc kedvenc maximája csak korlátozott érvényességű. A *Feldobott kő* elején hangzik el a főhős monológjában: „Kérd számon a történelemtől az embert, és igazad lesz. Kérd számon az embertől a történelmet, és igazad lesz.” Tagadhatatlan, hogy végső soron emberi tervek és cselekvések jó szándékokkal és tévedésekkel teli útján lép előre az emberiség történelme során, és a valóságos, tevékeny emberi szuverenitás soha nem veszti el jelentőségét, ám költői túlzás *történelmi összefüggésben* az egyes emberen számon kérni bármit, még ha az egzisztencialisták ezzel kapcsolatos szélsőséges álláspontjától eltekintünk is. Tudomásul kell vennünk, hogy az emberi cselekvés és a társadalmi-történelmi folyamat dialektikája kizárja a szubjektív oldal meghatározó szerepét. A maxima másik fele pedig, bár tetszetősen hangzik, mégiscsak metaforikus

² Lásd 1. lábjegyzet!

³ *Feldobott kő*. Budapest, 1969, rendező: Sára Sándor; a forgatókönyvet a rendezővel közösen Kósa Ferenc és Csoóri Sándor írta.

jellegű: a történelem a releváns társadalmi tények *eredője*, tehát nem önmagát meghatározó folyamat. Önállósága nem lévén, számon sem kérhető rajta semmi.

Ne zárjuk ki *ab ovo* azt a lehetőséget, hogy egyszer valamikor megvalósul a történelemben az, amit Marx és követői kommunizmusnak neveztek, és előszobájaként a szocializmust jelölték meg, még ha az első nekirugaszkodás sikertelen maradt is. De a történelem akkor is a maga útján halad, legyen az a hegei abszolút eszme önfejlődése, vagy a gazdasági-politikai-hatalmi szükségszerűségek esetlegességein át bucskázó társadalmi folyamatok sora, és a saját tempóját követi. Az 1917-es orosz, szocialistának nevezett forradalom minősítése ellen ma már Oroszországban is tiltakoznak, és átíratják a tankönyveket.⁴ És persze deklarációk, rendeletek, párthatározatok révén semmiféle új társadalmi rendet nem lehet létrehozni, ha egyébként ennek a szükséges és elégséges feltételei nincsenek meg. A huszadik század eseményei napnál világosabban igazolták, hogy a szocializmust a világtörténelem jelenlegi konstellációjában nem lehet megvalósítani. Ahol próbálkoztak vele, látványosan belebuktak. Félreértés volt azt hinni, hogy a történelem felkínálta a lehetőséget. A világ pedig túl drága árat fizetett ezért a kísérletért. Milliók az életükkel, s voltak számosan, akik – mint Kósa is – álmaik szertefoszlásával.

Bármelyik politikai filozófiai nézetrendszer minősítése szempontjából nyilvánvalóan kulcskérdés, hogyan viszonyul a szocializmus esélyéhez. Vizsgálandó, miként vélekedik róla mint eszméről (legalábbis ahhoz a formájához, ahogy hirdetői körvonalazták írásaikban, beszédeikben), és miként értékeli azt a gyakorlatot, amit a politikai zsargonban „létező szocializmusnak” neveztek. A kérdések Kósa gondolkodásmódjával kapcsolatosan is érvényesek, bár tekintetbe kell vennünk, hogy válaszaik szétterülnek a pályakezdésétől napjainkig terjedő, nagyjából fél évszázadot átfogó történelmi időben.

(forradalom)

Az 1956-os magyar forradalom inkább a történelem, a történetfilozófia, az ideológia vagy a politika számára ad fel kérdéseket, de politikai filozófiai vonatkozásai sem elhanyagolhatóak. E forradalom jellegének minősítése (polgári? szocialista? vagy valami más?) a mai napig is inkább kívül marad a diskurzuson, mint lenne konszenzusra jutott kérdés. A fogalmi konfliktus sokáig a forradalom-ellenforradalom dichotómiában volt megragadható. A köztudatban az él, hogy 1956 forradalom-jellegének elismeréséhez Pozsgay Imre nevezetes népfelkelés minősítése vitt közelebb. A tény az, hogy ezt valóban Pozsgay tárta a nyilvánosság elé, tudni érdemes viszont, hogy ez egy, az MSZMP KB által létrehozott bizottság álláspontja volt, és a végső szavazási arányról, az álláspontok személyi megoszlásáról nincs is tudomásunk.⁵

⁴ POÓR CSABA: *Nem szocialista forradalom* lásd nol.hu/kulfold/20131205_nem_szocialista_a_forradalom?ref=sso

⁵ „A Központi Bizottság által kiküldött, Pozsgay Imre vezette 15 tagú bizottság az elmúlt évtizedek történetének, a jelen helyzet kialakulásának elemzésére és új programnyilatkozat kidolgozására kapott megbízást. Munkája eredményét a XIV. kongresszus fogja vitatni. E bizottságon belül négy munkabizottság jött létre. A négy főből álló 1. számú munkabizottság (amelynek vezetésére én kaptam megbízást) volt hivatott az elmúlt évtizedek történeti útjának vizsgálatára” – írja Berend T. Iván a Társadalmi Szemle 1989-es különszámában. 2.

A viszonylagos teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a Kósa Ferenc által nagyra becsült Pozsgay Imre sem volt mindig ezen a véleményen. Az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Bizottsága Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemének igazgatójaként így nyilatkozott a megyei lapnak: „Az ellenforradalmi porhintést elősegítették a párton belüli árulók és revizionisták is. A »Nemzeti Forradalom« olyan nevezetes renegátot sorolhatott »vezetői« közé, mint Nagy Imre, akinek szellemi képességeit ugyan csak egy adóvégrehajtói karrierhez szabták, de jellemtelensége biztosította, hogy miniszterelnök legyen a legdühöngőbb fehérterror napjaiban. [...]»

De kérdezzék meg a parasztot, aki meghallgatta Mindszenti [sic!] »szózatát« vagy azt a munkást, akit haladó nézetei miatt a terroristák meghurcoltak, mi volt itt a múlt év őszén, biztos vagyok benne, hogy helyes választ adnak és megmondják: itt bizony ellenforradalom volt.”⁶

Hát az elsőfilmes rendező megszólaltatta a magyar parasztot az 1967-ben bemutatott *Tízézer nap* című filmjében, aki ezt mondja a géppisztolyos pesti srácnak: „FiataleMBER, mi tiszteljük egymást. Maga azt mondja, hogy ez a forradalom a miénk.” A rendező kezdettől fogva forradalomnak tartotta (forgatókönyvíró-társaival együtt) 1956-ot, s ez a véleménye soha nem változott. Egyébként ez volt az a mondat, amely miatt dobozban tartotta évekig a hatalom a filmet.

És nem mellesleg: azon is érdemes elgondolkodni, ki volt hát a renegát? Az a Nagy Imre, aki eszméihez, lett légyenek azok tévesek, halála árán is ragaszkodott, vagy az, aki „biztosra” mondta, amit mondott, hogy aztán mást mondjon, s végül beült a Szent László Akadémia igazgatói székébe?

A forradalom fogalmának Kósa Ferenc-i értelmezéséről, illetve a fogalom tartalmának filmjeiben kitapintható változásáról a rendező *Ítélet* című filmjéről szólva hosszabban értekeztem e folyóiratban⁷; az ott leírtakat itt feleslegesnek tartom megismételni.

(szocializmus)

A második világháború befejeződése után megnyílt a lehetőség a szegénységben élő hazai fiatal nemzedék előtt a tanulásra, az aktív társadalmi cselekvésre. Létrejötték a népi kollégiumok, a „Fényes szelek” ifjúsága helyet kért magának a közéletben. A mozgalom szárnyait az 1948-ban magát „legalizáló” kommunista hatalom visszanyeste, majd jött a fiatalok következő hulláma, s ők már az új szellemben nevelkedtek, magukévá tették a meghirdetett célokat, legfőként a társadalom szocialista átalakításának szándékát. Ez érthető és természetes folyamat volt, hiszen az új hatalom a legszegényebbek előtt nyitotta meg az érvényesülés kapuját. Ezek a fiatalok hittek abban, ki rövidebb, ki hosszabb ideig, hogy az új világ a marxizmusra alapozott ígéretek szerint valósul meg. Az MDP–MSZMP–MSZP azonban folyamatosan leplezte le a diktatórikus jellegét. A történelmi bizonyítékok ma már ismertek. A szocializmusnak

⁶ Petőfi Népe, 1957. december 15.

⁷ HAMAR PÉTER: Töprengés Dózsa György 1514-es parasztfelkeléséről, Kósa Ferenc Ítélet című filmjéről és a forradalom fogalmáról. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle, 2014. 1. sz. 36–52.

elkötelezett nemzedékek pedig arra kényszerültek, hogy szembenézzenek önmagukkal, korábbi nézeteikkel, és a kiábrándulás, a hitevesztettség előbb-utóbb szükségképpen jelentkezett többségük szemléletében.

Csoóri Sándor azok közé tartozott, akik korán felismerték félrevezettségüket. N. Pál Józsefnek a költő halálára írt esszéjében olvashatjuk: „Vélem, ő tudta a legjobban azt is – mert nem élt illúziókban, mint sok jó szándékú pályatársa –, hogy a rendszerváltozáshoz nem Szent István, nem Kossuth Lajos – természetesen utólag elképzelt – népe, hanem Kádár János lakossága érkezett...”⁸

Az irodalomtörténész nem nevez meg itt egyetlen, illúziókban élő, jó szándékú pályatársat sem, ám jó okunk van azt gondolni, Kósa Ferenc is közéjük tartozik. Ismeretes, hogy Csoóri sokáig segítette forgatókönyvíróként a rendező munkáját (*Tízézer nap, Ítélet, Nincs idő, Hószakadás*), de 1974 után ez az együttműködés befejeződött, és még *A másik ember* forgatókönyvét is egyedül Kósa jegyzi, holott az irodalmi alapanyagot annak idején közösen írták.⁹ Nem szakadt meg közöttük a kapcsolat, bár jól érzékelhetően meglazult, és feltételezhetjük, hogy ebben gondolkodásuk világnézeti-politikai különbségei szerepet játszottak.

Bihari Mihály „még jóval Lakitelek előtt” a Közgazdasági Egyetemen előadást tartott, s az ott elhangzottakra utal egyetértőleg Kósa az említett interjúkötetben: „Misi, említetted, hogy voltak, akik hittek az úgynevezett szocializmus úgynevezett reformjaiban, de a legmélyebben gondolkodók, köztük te is, a magánbeszélgetéseinkben már a megreformálhatatlanságáról szóltál.”¹⁰ Ennek ellenére 1989 elején létrejön az MSZP kebelén belül több mint száz reformkör (az egyiknek a filmrendező maga is tagja), s erre mondja azt a politikai életbe aktívan bekapcsolódó művész, hogy ezzel a „történelemből öröklött állampárton belül tehát kialakultak egy európai értelemben vett demokratikus szocialista párt körvonalai.”¹¹ A két megnyilvánulás között némi ellentmondás fedezhető fel. Avagy az európai értelemben vett demokratikus szocialista párt nem szocializmust akart? Esetleg újra akarta kezdeni a szocializmus építését?

Az alkotó tevékenységet ekkoriban háttérbe szorító rendező 1990 elején (még a parlament feloszlatása előtt) az ún. „szellemi-erkölcsi parlament” elé tárta alább idézett gondolatait: „Vakságunk ellillant, világosan látjuk, hogy noha Hitler is, Sztálin is a szocializmus cégére alatt oltotta ki milliók és milliók életét – rendszereiknek a szocializmus eszméihez, egy minden eddiginél emberibb, szabadabb és igazságosabb társadalom képzetéhez az égvilágon semmi közük nem volt.”¹²

Bár kétségtelen, hogy Hitler Németországában a nemzetiszocialista eszme jegyében politizáltak, de ez jobbra csak nevében és gyilkos hajlamában mutatott rokonságot azzal a szocializmussal, amit kezdetben a sztálini Szovjetunióban, később Magyarországon is deklaráltak. Ám ha a szocializmus sehol sem valósult meg, mert mindenütt csak cégérnek bizonyult, és diktatúra lett belőle, akkor hogyan lehet róla azt állítani,

⁸ N. PÁL JÓZSEF: Fekete rózsza – egy koporsó tetején. Hítel, 2016. 11. sz. 20.

⁹ CSOÓRI SÁNDOR – KÓSA FERENC: Forradás. Budapest, 1972. Magvető Könyvkiadó.

¹⁰ Interjúkötet, 111.

¹¹ Interjúkötet, 114.

¹² Beszédét a Népszabadság *Hazáról és baladásról* címmel 1990. február 17-én közölte.

hogy „minden eddiginél szabadabb és igazságosabb társadalom”? Pusztán az alapján, hogy Marx és Lenin ezt állították erről a csak elméletileg tételezett, ellenben soha, sehol meg nem valósult konstrukcióról?

Kósa nézeteivel kapcsolatos tájékozódásunkat tovább nehezíti a következő megjegyzése: „Amikor úton-útfélen azt hallok, hogy rohadt kommunisták és rohadt zsidók, akkor már csak idő kérdése, hogy mi szocialisták is megkapjuk a rohadt jelzőt.”¹³ Úgy hangzik ez, mintha határvonal lenne kommunizmus és szocializmus között, és ugyanakkora távolság választaná el ezeket egymástól, mint a fasizmust a kommunizmustól. Viszont a „klasszikusok” mást állítanak! Lenin például ezt: „De a szocializmus és a kommunizmus közti tudományos különbség világos. Azt, amit szocializmusnak szokás nevezni, Marx a kommunista társadalom »első« vagy alsóbb fázisának nevezi.”¹⁴ Azt azonban tudjuk, ha valaki egy előszobában leveti a kabátját, és a fogastra akasztja, az bizonyára be is akar menni a lakásba.

A Kelet-Magyarország 1990. április 8-i száma lehetőséget adott azoknak a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei képviselőjelölteknek a megszólalásra, akik bejutottak az országgyűlési választások második fordulójába. Köztük volt az MSZP jelöltjeként Kósa Ferenc is, aki egyebek mellett ezt írta: „Ezzel megnyílt az út egy minden eddiginél szabadabb, emberibb és igazságosabb társadalom megteremtéséhez.” A frazeológia ismerős: szó szerint ugyanezt a kifejezést használta néhány hónappal ezelőtti, idézett beszédében. Ott hozzátette, hogy az ezekkel a jelzőkkel illelhető társadalom a szocializmus, itt azonban csak az igazság hatalomra kerülésének esélyéről beszél. (Az elhallgatás bizonyára szándékos: a Magyar Szocialista Párt az első fordulóban kevés szavazatot szerzett.) Ugyanakkor a fogalmazásmód árulkodik: a jelölt azzal a hittel vetette be magát a választási küzdelembe, hogy a diktatúrává fajult (vagy eleve diktatúráként fellépő?) szocializmus helyébe Magyarországon igazságos (demokratikus?) szocializmust lehet teremteni. Azt a célját, hogy bejusson a parlamentbe, sikerült elérnie (és ezt követően 16 évig volt az MSZP képviselője), a távolabbi cél azonban légvárnak bizonyult.

A 2014-es interjúkötetben a szocializmussal kapcsolatos kérdések többféle megvilágításban jelennek meg. Idézzük Kósát: „... pontosan tudtuk [Lakitelek idején, tehát 1987-ben – HP]: demokrácia nélkül semmiféle szocializmus nem létezhet.”¹⁵ Bihari Mihály hozzáteszi: „... a szocializmus mint gondolat, mint társadalomfilozófia és társadalmi gyakorlat ott vesztett utat, ahol a demokráciát elvesztette.”¹⁶ Valamit elveszíteni azonban csak akkor lehet, ha az egyszer már a birtokunkban volt, ám „a szocializmus mint társadalmi gyakorlat” soha, sehol nem létezett, mert amit annak neveztek, az lényegét illetően más volt („Az elmúlt negyven vagy hetven évet tehát semmilyen mértékben nem tekintem a szocialista jellegű társadalom megvalósítási kísérletének” – vallja Kósa 1991 április végén a Magyar Nemzet *Mécsvilág* rovatába írt cikkében.) Azaz útvészítés nem történt, mert arra az útra nem sikerült eredendően rátalálni.

A szocializmust csak mint elméleti konstrukciót, nem mint megvalósult társadalmi

¹³ Uo.

¹⁴ Lenin válogatott művei II. Állam és forradalom. Budapest, 1967. Kossuth Könyvkiadó, 126.

¹⁵ Interjúkötet, 42.

¹⁶ Uo., 45.

gyakorlatot tehetjük vizsgálat tárgyává. A marxisták szocializmus-elmélete a társadalmi-politikai gyakorlatba helyezve csődöt mondott, mindenütt durva és kegyetlen diktatúrává lényegült.

Még mindig a fent idézett beszélgetésre utalva citáljuk ismét őt: „... Imre a beszéde elején, majd beszéde végén is [Pozsgay Imre Lakitelken elmondott felszólalásáról van szó – HP] a demokratikus szocializmust nevezte meg célként. Ez a mi szellemi közösségünkben akkor már tisztázott kérdés volt. [...] A demokratikus szocializmus tehát nem más, mint a szocializmus kiteljesedése, mely a társadalmi rétegek, osztályok közötti korlátok nélkül valósul meg.”¹⁷

A *demokratikus szocializmus* természetesen csak hipotézis, a minőségjelzős szerkezet pedig végiggondolatlan. Indokoltsága csak akkor lenne, ha az elméleti konstrukciók között létezne ennek nem demokratikus formája is, amitől meg kellene különböztetni. Mondhatjuk azt természetesen, hogy gömbölyű futball-labda, de a jelzőt feleslegesen tettük hozzá, lévén minden futball-labda gömbölyű, azaz gömbölyűsége szubsztanciális jellegű, ezért hangsúlyozása nem egyéb, mint pleonazmus. Valahogy így állunk a szocializmus fogalmával is: ha megvalósítható lenne, csak demokratikus lehetne.

A szocializmus, az ezen alapuló társadalmi forma megvalósíthatóságának kérdése a rendszerváltást követően – a politikai realitásokat figyelembe véve – háttérbe szorult Kósa Ferenc megnyilatkozásaiban. Az 1996-os *Márciusi nyilatkozat*,¹⁸ amelyet 34 MSZP-tag, köztük ő is, aláírt, már a politikai mozgástér megváltozásának tudomásul vételéről tanúskodik: „Az 1989–90-ben megkezdett és az 1994-es kormányváltással megerősített fordulatot annak minden politikai és gazdasági következményével együtt vállaljuk és visszafordíthatatlannak tartjuk...” – vallják az aláírók. A feladatok számbavétele során a korábbiaknál nagyobb nyomatékot kap a külhoni magyarokért viselt felelősség kérdése, annak kiterjesztése a politikai nemzet fogalmán túl a kulturális nemzet körére is. Ez egyébként a filmrendező mindig is hangoztatott szívügye volt.

Ezért is várta a 2004-es állampolgársági népszavazást reménykedve, ahogy arról egy interjúban,¹⁹ néhány nappal az esemény előtt, tanúságot tesz, de a népakarat, mert mégiscsak az volt, csalódást hoz számára. Itt fejt ki ars politikáját, de ebben már a szocializmus nem említődik, csak ennyi: „mióta az eszemet tudom – baloldali eszmékhez kötődöm.”

Kósa Ferenc – tudomásunk szerint – tételesen sehol sem fogalmazta meg, mit ért a szocializmus fogalmán; olyan összefüggésben pedig végképp nem, ahogy Lenin az *Állam és forradalom*ban körvonalazza ennek ismérveit és működési elveit. Am szocializmusképeinek elemei megnyilatkozásaiból világosan kirajzolódnak: demokrácia, szabadság, társadalmi igazságosság és a másik ember tisztelete. Ha ezeket az eszményeket kiemeljük mindenféle pártideológiai burokból, valóban ideális társadalomkép bontakozik ki belőle. A kérdés az, hogy ezt a megálmodott, ám soha nem realizált társadalmat feltétlenül szocializmusnak kell-e nevezni.

¹⁷ Uo., 42.

¹⁸ Márciusi nyilatkozat. Magyar Nemzet, 1996. március 21. 6.

¹⁹ LŐCSEI GABRIELLA: Emelt fővel, egyenes derékkal. A nemzet békés újraegyesítésének dolgát vétek volna elrontanunk. Magyar Nemzet, 2004. december 3. 10.

(demokrácia)

A már említett, 1995-ös *Márciusi napló*ban ezt olvashatjuk a rendszerváltásról: „A csoda megtörtént: a diktatúrát demokráciára változtattuk.” Tekintsünk el attól, hogy megkíséreljük körülhatárolni azt a kört, amelyre a mondat többes szám első személyű állítmánya vonatkozik, holott ez is megérne egy misét, s fordítsuk figyelmünket a változtatási folyamat eredményére, amelyet a politikusi mezt viselő filmrendező demokráciának nevez! Így, minden jelző nélkül! Majd az interjúkötetben még ezt is mondja: „... immár negyed század óta demokráciában élünk”,²⁰ bár itt már hozzáteszi, hogy hiányzik belőle a másik ember tisztelete, és a „szakmai és erkölcsi értékrendek [gyaníthatóan az igazságosság hiányára céloz – HP] nem érvényesülnek.” Nem teljes körű demokrácia tehát, hanem – ha jól értjük – maga az eltelt 25 év a kezdeti demokrácia romlási folyamata volt. Ennek ellenére demokráciaként tekint a kialakult társadalmi viszonyokra, de változatlanul bizonytalanságban tartja olvasóját a fogalom tartalmára vonatkozóan. A kötet másik pontján újra érinti a 2014-es állapotokat: „Figyeljétek csak meg, milyen jelzőket illeszt Bartók a demokrácia elé? Azt írja: »szabad« és »tisztesleges demokrácia«. A mi mostani demokráciánkhoz sajnos nem ez a két jelző társul... A mi demokráciánkból éppen a szabadság és a tisztesség hiányzik...”²¹ A képlet így sem lesz igazán tartalmasabb, mert a tisztesség eszményinek szánt és a politikai életre vonatkozóan definiálhatatlan fogalma nem visz sehova, a szabadság mint a demokrácia tartalmi eleme pedig csak akkor lenne értelmezhető, ha egyértelmű lenne, hogy a demokrácia fölérendelő fogalom a kettő viszonyában. De az a valószínűbb, hogy egymást kiegészítő, mellérendelő fogalmakról van szó. Azaz: a demokrácia csak a szabadság állapotában teljesedhetik ki, illetve a szabadság sem lehetséges teljes körű demokratikus viszonyok nélkül.

Ha demokráciát mondunk, általában eltekintünk attól, hogy egy *genus proximumot* lebegtetünk meg, ugyanis egy adott társadalom minden tagjára érvényes demokrácia a maga tiszta formájában sehol sem létezett. (A marxista filozófia klasszikusai hangoztatták, hogy kifejlett demokrácia csak a kommunizmusban lehetséges, mert még a szocializmus is tartalmaz diktatórikus elemeket.) Ami létezett, az mindig korlátozott demokrácia volt, tehát elé illesztett jelző nélkül a fogalom megmaradt a konkrétágot nélkülöző általánosságnál.

Maga Kósa is érzi, hogy fogalomhasználata többnyire megreked egy leegyszerűsítő szinten: „Azt hiszem, ha túl akarunk lépni a demokrácia és a diktatúra sematikusán értelmezett ellentétpárján, az eddigieknél sokkal alaposabban és mélyebben kellene elemeznünk a különböző demokráciák természetét. Mert egyáltalán nem mindegy, milyen demokráciában élünk. Gondoljuk csak meg: Szókratészt demokráciában ítélték halálra.”²²

De miféle demokráciában? „Sokan szeretnek manapság a demokráciára, annak értékeire úgy hivatkozni – írja Gyenge Zoltán –, hogy visszautalnak a görög demok-

²⁰ Interjúkötet, 302.

²¹ Uo., 238.

²² Interjúkötet, 354.

ráciára, mint egyfajta etalonra. Ezek az emberek (sokszor politikusok) nyilván soha nem olvastak sem Platónt, sem Arisztotelészt.”²³ Nem feltételezzük, hogy Kósa ne ismerné a görög filozófia klasszikusait, mindenesetre példája nélkülözi azt a magyarázó övezetet, amelynek segítségével egyértelmű lenne, mit akar bizonyítani megjegyzésével.

Kósa Ferenc több alkalommal is utal a demokrácia görög jelentésére, hangsúlyozván a nép uralmát, hatalmát, akaratának érvényesíthetőségét. Bár e dolgozatban elvi-filozófiai kérdések megvilágítása a célunk, egy gyakorlati példát szabadjon mégis említenünk, amelyben a demokrata voltát hangsúlyozó alkotó szembekerül önmaga elveivel! A négy igenes népszavazás akadályozta meg, hogy Pozsgay Imre köztársasági elnök lehessen. Akkor az MDF állásfoglalása illetve magatartása volt a mérleg nyelve, s ezzel kapcsolatban a következőt állítja: „Kifejezetten történelmi és politikai vétségnek tartom. Erkölcsi szempontból minősíthetetlennek.”²⁴ Holott nem történt semmi a háttérben, ami ne felelt volna meg a népakarat érvényesítésével kapcsolatosan kialakított jogszabályi rendnek. S a jogszabály is demokratikus úton született.

(szabadság)

A „Fényes szelek” nemzedéke énekelte Jankovich Ferenc dalát: „Sej, a mi lobogónkat / fényes szellők fújják! / Sej, az van arra írva: / éljen a szabadság!” Ám a szabadság csak az induló szövegében létezett, s amikor a mozgalom tagjai ki akarták bontakoztatni, a diktatórikus hatalom útjukat állta, és létükben lehetetlenítette el őket. Pedig ez a hatalom már szocialistának nevezte magát.

A szabadság több diszciplína alapvető kategóriája, ahogy azt Kósa is megjegyzi, „fölkötött rejtelmes és viszonylagos fogalom”, amely körül „időtlen idők óta végtelenbe vesző viták zajlanak szerte a világban”.²⁵ Ő maga nem definiálja tartalmát, viszont gyakorta használja, többnyire abban az általános értelemben, ahogy azt a ’40-es évek végének ifjúsága kidalolta.

Ám az elvileg tételezett szabadság mindig gyakorlati körülmények között méretik meg, és érvényességének határa az adott társadalmi viszonyok függvényében alakul ki. Jean-Luc Godard francia filmrendező példája szerint az elítéltek szabadsága abban nyilvánul meg, hogy kanalukkal csajkájukat ütve lármát csaphatnak elégedetlenségük kifejezésére. A másik szélső érték, az eszményi, József Attila *Levegőt!* című versében említetik: ez a rendet szülő Szabadság. A két vélet között azonban tág a spektrum: az ember szabadsága az adott történelmi helyzet koordinátaiban értelmezhető csak, és mindenkor korlátozott szabadság.

Kósa sokszor emlegetett maximájának is – „Őrizd az embert, a szabadság rendjét soha, egyetlen pillanatra se téveszd össze a rend szabadságával” – a szabadság a kulcsszava. Ezek a fogalomfelcserélésre épülő, a rendező által oly kedvelt megszólítások azonban többnyire megbotlanak valahol. A „szabadság rendje” az eszményi álla-

²³ GYENGE ZOILTÁN: Platón, a »demokrata«. Élet és Irodalom, 2013. július 26. 13.

²⁴ Interjúkötet, 100.

²⁵ Uo., 307.

potot jelenti, amely a Marx által feltételezett, osztály nélküli (kommunista) társadalom jellemzője, a gyakorlatban soha meg nem valósult viszonyrendszer, ebből adódóan: miként is lenne összetéveszthető bármilyen rend (hatalom? uralkodó osztály?) gyakorlatban érvényesülő szabadságával?

Az intelm pontatlanságát Kósa *implicité* be is látja, amikor 2014-ben ezt mondja: „... a szabadság a maga kiteljesedett formájában még soha és sehol nem valósult meg az emberiség eddigi történelmében.”²⁶

Ez a lebegtetett szabadságfogalom, amely inkább költői metaforaként, azaz nem tudományos fogalomként hangzik el, vonzza a következő gondolatot: „[a 1956-os] forradalom vérbe fojtása után nem azt kérdeztük: rabok legyünk-e vagy szabadok? Tudomásul vettük a kényszerű erőviszonyokat: rabok és szabadok voltunk egyidejűleg. Állampolgárként *rabok* – emberként *szabadok* [a kiemelések Kósa Ferenctől – HP].”²⁷

Csakhogy ember és állampolgár voltunkat pusztán elméleti síkon lehet különválasztani: állampolgárként egyszersmind emberek vagyunk, és a jogrend az embert állampolgárként kezeli. Szép gondolat az, hogy lélekben bármikor szabadnak érezhetjük magunkat, de vajon mire ment az a rabszolga, aki szabad életről álmodozott, miközben a felügyelő leverte a heréjét?

(igazság)

Feltűnő az igazság fogalmának favorizálása a Kósa-szövegekben, különösképp abban a formában, ahogy alkalmazza, tudniillik definiálatlanul. Az világos, hogy nem filozófiai vagy logikai kategóriaként fordul elő nála, nem is jogi értelemben használja, hanem legvalószínűbben erkölcsi posztulátumként. Így viszont gyenge lábakon áll, nemcsak azért, mert egy történelmileg gyorsan változó tudatformát jelenít meg, hanem mert nincs vagy többnyire nincs konszenzuson alapuló mércéje.

Tudja ezt Kósa is, és amikor nem teoretikus szöveget ír, ezt figyelembe is veszi. Jellemző naplószerű jegyzeteinek azon részlete, ahol megözevgyült nagyapjának a fiához (aki később Ferenc édesapja lesz) intézett szavait idézi: „– Sokféle igazság létezik, fiam... Jószerivel minden embernek megvan a maga igaza... Az a baj, hogy te csak a saját igazadra gondolsz, nekem viszont tíz gyerek életéről kell gondoskodnom!... Ezért az én igazságom éppen tízszer erősebb, mint a tiéd!”²⁸

A politikai természetű szövegeiben viszont úgy használja az igazság fogalmát, mint ha az közvetlen adottság, általánosan érvényes igazodási pont lenne. „Csakis az igazság hatalmához próbáltam igazodni”, mondta 2001-es MSZP-kongresszusi hozzászólásában.²⁹ A birtokos jelzős szerkezet azonban ismét metafora, mert ha az igazságnak (amely itt bizonyosan erkölcsi gyökerű, mert ezt maga is hangsúlyozza) van hatalma, az még akkor is korlátozott érvényű, ha visszaigazolódik a történelmi időben.

²⁶ Uo., 308.

²⁷ KÓSA FERENC: Márciusi napló. (Töprengések a sajtóról és a szabadságról). Magyar Nemzet, 1995. március 14., 16.

²⁸ KÓSA FERENC: Eredet. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle, 2013. 2. sz. 83.

²⁹ Idézi az Interjúkötetben, 192.

Az egyik interjúban olvashatjuk: „...ha lenne »igazságpárt«, én annak a híve lennék.” És hozzáteszi: „Én azt nézem, hogy a mindenkori kormányzat a hazudozás körül keresgél-e, vagy az igazság körül. Jelenleg nem látom azt az erkölcsi és politikai erőt, amely az igazság mentén akarna politizálni, vagy az igazságra törekedve próbálná menteni az országot.”³⁰ Ez a mondat már a napi politika világába vezet át, ugyanakkor kockázat nélkül kimondható, mert az ritka kivétel, ha valamely hatalom igazsága megegyezik egy vele egy időben létező konkurens politikai erő igazságával.

A politikai filozófia jellemzője, hogy fölteszi a végső kérdéseket, amelyek a Jó és Igazságos rend mibenlétére vonatkoznak, és megkísérel döntőbíróként érvényes válaszokat megfogalmazni. De Arisztoteléstől Leo Straussig sokan kétségbe vonják, hogy a jó és igazságos társadalmi rend elérhető cél volna.

(a másik ember)

A Kósa Ferenc-i szocializmuseszmény hangsúlyozott eleme egy, az interperszonális viszonyokra vonatkozó követelmény: a másik ember tisztelete és megbecsülése, amelynek a kölcsönösségen kell alapulnia. A József Attila hatását mindig büszkén vállaló filmrendező ezt a gondolatot készen kapta a költő *Nem én kiáltok* című versében („... hiába fűrösztöd önmagadban, / csak másban moshatod meg arcodat.”), s ennek továbbgondolása révén jut el majd az erőszakmentesség ideájának képviselőtéig. „Hol vannak már azok a lelkes-szép idők, amikor a szocializmust József Attila szavaival definiáltuk, és egy olyan társadalomról álmodoztunk, amelyben »minden ember szükségletévé válik minden ember«...”³¹ – sóhajt fel 1995-ben, holott akkor már elég világossá vált, hogy azok a lelkes-szép idők nem is voltak olyan szépek.

Az emberi kapcsolatok rákfenéjének filmjei tanúsága szerint a rendező kezdettől fogva az erőszak megnyilvánulásait látta. Nincs arra utaló nyom írásaiban, miként hatottak rá például Lev Tolsztoj ezzel kapcsolatos művei, vagy befolyásolták-e az erőszakmentesség zászlóvivői Gandhitól Martin Luther Kingig, viszont e gondolat már exponálódik az *Ítélet*-ben. Rényi Péter, aki hatalmi pozícióban ülve kezdettől fogva szembefordul Kósa művészetével, már a film tervében felfedezi ennek a gondolati irányultságnak a jelenlétét, amikor ezt írja: „...a képekben, a látványokban, amelyeket a forgatókönyv a filmvászonon ígér, már ez dominál: az elvont erőszakellenesség.”³²

Kiteljesedett formát az alapgondolat a rendező utolsó játékfilmjében, az 1987-es *A másik ember*-ben kap, amely már címében is az eszményített példát mutatja fel kontrasztként az erőszak meghatározta világban. Tolsztoj még azt hirdette: „Ne állj ellent erőszakkal a gonosznak!”, Kósa hősei, idősebb és ifjabb Bojtár Antal viszont már az erőszakmentes ellenállás lehetőségéről is lemondnak, s ebben vélhetően az a rendezői szándék ölt testet, hogy erősebb hangsúlyt adjon a jót a rossztól elválasztó magatartásmódnak. Ágh Attila az e filmről írt esszéjében kérdésformába burkolt

³⁰ Uo., 227.

³¹ KÓSA FERENC: Márciusi napló. (Töprengések a sajtóról és a szabadságról). Magyar Nemzet, 1995. március 14., 16.

³² RÉNYI PÉTER: Az Ítélet ítéletei In: R. P.: A vita folytatása. Budapest, 1972. Szépirodalmi Könyvkiadó, 286.

ítéletet mond erről a szemléletről: „A film legkeményebb kérdése azonban az, hogy vállalhatjuk-e a legszebb és legbecsületesebb naiv utópiánkat?”³³

A világ sosem volt erőszakmentes, és az erőszak jogosultságát kétségbe vonni nem lenne szerencsés, ha vele a nagyobb rosszat távol lehet tartani az embertől. Nem Kósa eszményével van vitánk, hanem a megvalósíthatóságával. Azt a tényt nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az ember érdekei szerint cselekszik, s amíg az érdek határozza meg a tetteket, az erőszak jelen lesz a világban. A szocializmus álmának szertefoszlásában az a naiv hit lepleződött le, hogy az érdekvezéreltség kiváltható a szocialista öntudattal.

(nemzetállam és felelősség)

Az említett interjúkötetben Bihari Mihály a trianoni országvesztéssel összefüggésben állítja: „A Kárpát-medence több mint ezer évig domináns nemzetállamát szétforgácsolták.”³⁴ Kósa erre (is) reflektálva mondja: „Egyetértek Misi történeti áttekintésével, végkövetkeztetéseit lehetséges, korrekt olvasatnak tartom.”³⁵ Eleve kétséges azonban, hogy a századforduló magyar népességének összetétele megfelelt-e a modern értelemben vett nemzetállam fogalmának. Arday Lajos Georg Brunnerre hivatkozik, „aki csak azokat nevezi nemzetállamoknak, melyekben a kisebbségek aránya nem haladja meg a 10%-ot”.³⁶ A Trianon előtti Magyarországon viszont a nemzetiségi körbe tartozó lakosság számaránya jelentősen magasabb volt.

A Trianon-palotában aláírt döntés kétségtelenül országunk tragédiáját eredményezte, de tévképzet ezt a sors büntetésének, történelmi fátumnak tekinteni. A *felelőség kérdése* végül mindig elmosódik, (mint például Bihari általános alanyában), elvész a részletek vizsgálatának útvesztőjében, mint ahogy a meginterjúvolt hármaknak a rendszerváltáshoz vezető úttal és az azt követő történelmi periódussal összefüggésben a felelőség kérdéséről vallott felfogása is képlékeny. Egyikük sem statisztaszerepben élte át ezt a korszakot, sőt Pozsgay az egyik főszerepet játszotta, de a számadás mint-ha relativizálná szavaikban.

A trianoni tragédiáért nem felelős az a nyomorult magyar baka, aki Galíciában vagy az Isonzónál ontotta véré, mint ahogy a „létező szocializmus” fennállása sem, bukása sem az országlakosság legnagyobb hányadát adó parasztságon kérhető számon. Azért, hogy az ezredfordulón rekviemet kellett mondani a szatmári csordakért, a legkevésbé sem az a milotai vagy csécsei parasztember marasztalható el, aki a hátán vitte az országot, s nemcsak a nyáját vagy a csordát őrizte, hanem a nyelvet és egy ősi kultúrát is a Tiszaháton, s egyszer csak arra kellett rácsodálkoznia, hogy az árva kolomp ott lóg az istálló mestergerendáján, és neki pénzért kell vennie a zacskós tejet a boltban. Ezt nem lehet a népakarat számlájára írni! Voltak felelősei a trianoni

³³ ÁGH ATTILA: A gyengék ereje. Filmvilág, 1988. 6. sz. 5.

³⁴ Interjúkötet, 222.

³⁵ Uo., 226.

³⁶ ARDAY LAJOS: Nép, nemzet, állam, nemzetállam, nacionalizmus. International Relations Quarterly, Vol. 3. No. 4 (Winter 2012/4 Tél, 3.)

országvesztésnek is, a szocialistának nevezett és zsákutcába jutott magyar politikai gyakorlatnak is, a felelősség kérdése azonban nem tisztázott!

Lehet azt gondolni, ahogy Kósa is teszi, hogy bizonyos emberek, csoportok *be-lülről* bontották le a rendszert, ám van, aki azt gondolja, lebomlott az Déva váraként magától, oly mértékben volt romlott. S József Attilának, Kósa méltán nagy példaképének ebben a kérdésben is igaza van, csak ezúttal elmarad a hivatkozás rá: „... ügyeskedhet, nem fog a macska / egyszerre kint és bent egeret.” Bizony így áll ez az *Eszmélet* című versében.

*

Kósa Ferenc politikai filozófiájának központi kategóriája a *szocializmus*. A többi fontosabb fogalom az ehhez való viszonyában értelmeződik. Gondolatrendszerének változásait a több mint fél évszázadot átölelő történelmi folyamatok kényszerítették ki.

Lukács György volt sokáig a „hívők” szemében az érvényes hivatkozási alap, aki ezt állította: „A legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus.” Ma már kevesen gondolják, hogy igaza lett volna.

Az alább idézett mondat, amely a *Márciusi napló*ban olvasható, súlyos kérdéseket ébreszt az olvasóban: „Zászlainkon mostanában már nem a sosemvolt szocializmus álma leng, nem a minden eddiginél emberibb, szabadabb és igazságosabb társadalomé – hanem az *akármilyen* [kiemelés Kósa Ferencről – HP], de legalább működő kapitalizmusé.”

2017. január 22-én, a magyar kultúra napján Kósa Ferenc kapta a Kölcsey Társaság Melocco Miklós készítette, a *Hymnus* költőjét ábrázoló plakettjét. A művész ebből az alkalomból beszédet mondott a szatmárcsekei református templom szószékéből. Egy hideg-rideg eszmei légkört érzékelő, didergő lélek gondolatai szárnyaltak emelkedett hangnemben a hallgatóság padsorai fölött, amelyekben főként a nemzet-, a jövő- és hagyományféltes szólama erősödött fel, de tárgyunkkal kapcsolatosan új momentumok nem bukkantak elő kristálytisztán megfogalmazott mondataiban.